

جایگاه منابع جغرافیایی در مطالعات تاریخ معصومین علیهم السلام

لیلا شریفی^۱

چکیده

منابع و متون متنوع و گوناگونی در باب تاریخ و سیره معصومین علیهم السلام تدوین شده است. برخی از این منابع، به گونه اختصاصی و مستقل به مطالعه این موضوع پرداخته و برخی منابع، بخشی از اطلاعات خود را به معصومین علیهم السلام اختصاص داده‌اند. از جمله منابع نوع دوم، منابع جغرافیایی هستند که اطلاعات و آگاهی‌های قابل توجهی در این باره ارائه کرده‌اند و در مطالعات سیره و تاریخ معصومین علیهم السلام یاریگر پژوهشگران این عرصه به شمار می‌روند. در این پژوهش، با مطالعه و بررسی انواع نوشتارهای جغرافیایی و باتکیه بر منابع کتابخانه‌ای و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، درصدد پاسخ‌گویی به این سؤال هستیم که منابع جغرافیایی، چه اطلاعاتی درباره حضرات معصومین علیهم السلام در خود دارند؟ براساس یافته‌ها، منابع جغرافیایی می‌توانند اطلاعات ارزشمندی درباره زادگاه، محل زندگی، مسافرت‌ها، مزار و بارگاه، مناطق حضور شیعیان و مناسبات ایشان با ائمه علیهم السلام و اماکن منسوب به ائمه معصومین علیهم السلام در اختیار قرار دهند.

واژگان کلیدی: منابع جغرافیایی، مطالعات تاریخ معصومین علیهم السلام، تاریخ محلی، فتوح البلدان.

۱. دانش پژوه سطح ۴ سیره پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله، جامعه الزهراء علیها السلام، قم، ایران: sharifi.1395@gmail.com

مقدمه

منابع جغرافیایی هرچند متکفل وصف سرزمین‌ها هستند؛ اما توصیفشان از سرزمین‌ها، آمیخته با یادکرد از اقدامات و رفتارهای انسان‌هاست. از این رو اطلاعات قابل توجهی درباره رخدادها و حوادث تاریخی ارائه می‌دهند و نقش مهمی در تحلیل و تفسیر وقایع تاریخی ایفا می‌کنند. تاریخ معصومین علیهم‌السلام، به عنوان یکی از مهم‌ترین بخش‌های تاریخ اسلام، نیازمند بررسی دقیق و جامع است؛ با این حال، بسیاری از پژوهش‌ها به منابع جغرافیایی توجه کافی نداشته و بیشتر بر منابع روایی و تاریخی متمرکز بوده‌اند. این در حالی است که منابع جغرافیایی می‌توانند اطلاعات ارزشمندی درباره معصومین علیهم‌السلام ارائه دهند که به فهم بهتر وقایع تاریخی زندگی ایشان کمک کند. بدین جهت مراجعه به منابع جغرافیایی در بررسی تحولات و رخدادها، گوناگون و از جمله تحولات مربوط به زندگانی و سیره معصومین علیهم‌السلام پرفایده و بلکه ضروری به نظر می‌رسد.

این تحقیق به دنبال شناخت و معرفی گونه‌های اطلاعات منابع جغرافیایی در مطالعات تاریخ معصومین علیهم‌السلام است. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که در منابع جغرافیایی، در راستای شناخت و تحلیل وقایع مرتبط با تاریخ زندگانی ائمه علیهم‌السلام چه گونه‌هایی از اطلاعات قابل دستیابی است؟

در ارتباط با پیشینه موضوع باید گفت کتاب جغرافیای قرآن یا سرزمین قرآن، اثر عبدالماجد دریابادی، پژوهشی در مورد اسامی جغرافیایی نام برده شده در قرآن کریم است. در این نوشتار، اسامی کشورها، مکان‌ها، کوه‌ها، بناهای مشهور تاریخی، میادین، ساختمان‌ها و تاریخ مربوط به آنها ارائه شده است. نویسنده، آیات قرآنی مربوط به این اماکن قرآنی را نیز ذکر کرده و با توجه به فضای مربوط به آیات، به تبیین ویژگی‌های این اماکن و حوادث تاریخی مربوط به آنها پرداخته است. کتاب پدیده‌های جغرافیایی در کلام الهی، نوشته فرید سیداحمدی نیز به بررسی و تطبیق مسائل مربوط به علوم زمین‌شناسی و جغرافیا با آیات قرآن کریم پرداخته است. نگارنده پس از قرائت آیات قرآن و معانی آیات، نکات مرتبط با علوم زمین را جمع‌آوری و طبقه‌بندی نموده و این آیات را با استفاده از کتب تفسیر، تحلیل

کرده است. مباحثی همچون آفرینش، آسمان، زمین، کره ماه و هلال‌های ماه، بارش، آب و... پدیده‌هایی هستند که در این مجموعه، مورد مطالعه و تطبیق قرار گرفته‌اند. مقاله «نقش تاریخ و جغرافیا در تفسیر و رمزگشایی از آیات ۱۸ و ۱۹ سوره سبأ»، به قلم محسن توکلی و حمزه قربانی، به بررسی دو مکان یادشده در این آیات می‌پردازد و باتوجه به منابع جغرافیایی و تاریخی، محل و محدوده آن را مشخص می‌کند. «اهمیت توجه به جغرافیا در تحلیل رویدادهای تاریخی قرآن؛ مطالعه موردی موقعیت جغرافیایی مدین شعیب»، مقاله‌ای است از فلاح باقرزاده که بر عنصر مکان به عنوان عاملی مهم و بستر شکل‌گیری رویدادهای تاریخی تأکید می‌کند و باتوجه به اطلس‌ها و نقشه‌های جغرافیایی، سرزمین مدین را منطقه‌ای در شمال غرب صحرای عربستان و در مجاورت دریای سرخ بیان می‌کند. چنانکه مشاهده می‌شود، در این آثار، بیشتر تکیه بر جغرافیا در ارتباط با قرآن بوده است، اما در مورد جایگاه آثار جغرافیایی در تاریخ معصومین (ع)، نیاز به پژوهش احساس می‌شود.

۱. مکاتب و گونه‌های کتب جغرافیایی

نخستین جغرافیایانویسان مسلمان که در باب شهرها و کشورها قلم زده‌اند، دو گروه و وابسته به دو مکتب جغرافیانگاری هستند (تنشر گوستاولو، ۱۳۷۵، ص ۱۶). گروه اول که به «مکتب عراقی» شناخته می‌شوند، دامنه پژوهش خود را تمام مناطق مسکونی جهان، اعم از قلمرو جهان اسلام و مناطق خارج از آن قرار داده‌اند. این گروه که نگاه و دیدگاه کلان‌نگر داشته‌اند، دنباله‌رو نظام تقسیمات ایرانی (هفت اقلیم) بودند و مطالب خود را بر اساس تقسیم جهان، به چهار بخش شمال، مشرق، جنوب و مغرب تنظیم کرده‌اند. این گروه که عراق، مرکز تعلیمات جغرافیایی‌شان بود، ضمن توجه وافر به شهر بغداد، پایتخت عباسیان، به تفصیل درباره این شهر بحث کرده‌اند. آثار ابن خردادبه، یعقوبی، ابن فقیه و مسعودی، در شمار میراث برجای مانده از این مکتب به شمار می‌روند. گروه دوم که با عنوان «مکتب بلخی» نام‌برده شده‌اند، تنها به تحقیق درباره شهرها و مناطق جهان اسلام پرداخته و به نواحی خارج از محدوده نفوذ اسلام توجه چندانی نکرده‌اند. نویسندگانی مانند اصطخری، ابن حوقل و مقدسی در این شمارند. این گروه، رنگ اسلامی بیشتری به جغرافیای مسلمانان

بخشیده‌اند؛ زیرا علاوه بر تمرکزشان بر شهرهای جهان اسلام، بر مفاهیمی در این علم تکیه کرده‌اند که با داده‌های قرآن و حدیث و گفته‌های اصحاب پیامبر ﷺ مطابقت بیشتری داشته است. این گروه، مکه را مرکز جهان می‌شناختند و نوشته‌های خود را با وصف مکه آغاز می‌کردند (ر.ک: همان، ص ۱۶ به بعد).

صرف نظر از دسته‌بندی کتاب‌های یادشده، ساختار داخلی منابع جغرافیایی پدیدآمده توسط نویسندگان دو مکتب پیش‌گفته، به گونه‌ها و شکل‌های مختلفی تنظیم شده که مهم‌ترین این شکل‌ها که در عنوان کتاب‌های ایشان پیداست به شرح زیر است:

الف) مسالک و ممالک: در این گونه کتاب‌ها، به راه‌ها و شهرها پرداخته شده است. ابن خردادبه (م ۳۰۰ ق)، نخستین نویسنده‌ای است که این روش جغرافیایی را مرسوم کرد. قدامه بن جعفر (م ۳۳۷ ق) که کتاب خود با عنوان الخراج و صناعة الکتابه را به توصیف قرارگاه‌های برید (پست) و طرق (راه‌ها) در حکومت عباسی اختصاص داده است، در همین رده قرار می‌گیرد.

ب) بلدان و اقالیم: در این کتاب‌ها، مباحث بر محور شهرها و مناطق، پیش رفته است. کتاب ابن واضح یعقوبی (م ۲۸۴ ق) با عنوان البلدان و نیز کتاب مقدسی با عنوان احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم در این شمار قرار دارد.

ج) سفرنامه‌ها: سفرنامه‌ها در شمار منابع جغرافیایی قرار می‌گیرند و اطلاعات درخور توجهی درباره شهرها و اماکن مختلف در این کتاب‌ها یافت می‌شود. نویسندگان این کتاب‌ها، حوادث و رخدادهایی را که خود شاهد آن بوده‌اند در این کتاب‌ها درج کرده‌اند. از جمله مهم‌ترین این سفرنامه‌ها، سفرنامه ناصر خسرو و سفرنامه ابن بطوطه است.

د) تاریخ محلی: نگارش‌هایی که درباره تاریخ و جغرافیای شهری خاص تدوین شده باشد در این عنوان قرار دارد. ویژگی این کتاب‌ها، در ارائه اطلاعات ریز و تفصیلی درباره اماکن و حوادث شهر مورد نظر است. تاریخ فرهنگی شهر و علمای آن شهر نیز در این کتاب‌ها مورد توجه ویژه قرار می‌گیرد؛ مانند تاریخ بغداد از خطیب بغدادی، تاریخ مدینه دمشق از ابن عساکر و تاریخ نیشابور از فارسی.

ه) مزارات: مزار علما و دانشمندان، مورد توجه جغرافیانویسان قرار گرفته و کتاب‌هایی در این زمینه تدوین کرده‌اند. کتاب‌هایی که درباره بقیع تدوین شده است در این دسته قرار دارند؛ کتاب‌هایی همچون: المزارقزوینی یا شدّ الإزار فی حط الأوزار عن زوار المزار اثر جنید شیرازی از جمله این کتب هستند.

و) معاجم جغرافیایی: این گونه آثار، به صورت معجم و بر اساس الفبا به یاد از شهرها پرداخته و در ذیل آن توضیحاتی درباره هر شهر آورده است. پرآوازه‌ترین کتاب در این گونه، معجم البلدان یا قوت حموی (م ۶۲۶ ق) است. معجم ما استعجم نوشته بکری (م ۴۸۷ ق) و الروض المعطار حمیری (م ۹۰۰ ق) از دیگر کتاب‌های این رده هستند که به شیوه معجم و الفبا به ارائه اطلاعات جغرافیایی پرداخته‌اند.

۲. اهمیت و کاربرد دانش و منابع جغرافیایی در مطالعات سیره معصومین علیه السلام

دانش جغرافیا در پژوهش‌های اسلامی کمک شایانی به محققان رشته‌های مختلف، به‌ویژه رشته تاریخ می‌نماید و به عنوان علم کمکی، یاور مورخان است. میان تاریخ و جغرافیا، ارتباط وثیق و مستحکمی برقرار است و مورخان، هم در تحلیل‌های کلی و فراگیر و هم در بررسی‌های موردی، نیازمند جغرافیا هستند. جغرافیا، بستر تاریخ است و حوادث تاریخی، در بستر جغرافیایی به وقوع می‌پیوندند. شرایط جغرافیایی هر سرزمین در سیر وقوع حوادث اثر بارزی دارد؛ از این رو فهم دقیق و تفسیر واضح آن حوادث تاریخی به کمک دانش جغرافیا میسر می‌گردد. جدا از کمک جغرافیا به تحلیل حوادث کلی تاریخ، دانشمندان برای تبیین یا نقد گزارش‌های تاریخی، از جغرافیا مدد می‌گرفته‌اند. در مطالعات تاریخ معصومین علیه السلام نیز دانش جغرافیا کمک شایانی به مورخین می‌کند و داده‌های آن در راستی آزمایی و تبیین بسیاری از حوادث دوران آنها کارساز و مؤثر است؛ به‌ویژه منابعی که به جغرافیای شهرهای مذهبی و محل سکونت و اقامت آنها پرداخته و از اقدامات آنها در آن سرزمین سخن گفته‌اند. لذا می‌توان کاربرد اطلاعات این دسته از منابع در مطالعات سیره معصومین علیه السلام را در سه محور زیر بیان کرد:

۲-۱. تبیین گزارش‌های تاریخی

از آنجاکه هر حادثه‌ای در یک ظرف مکانی رخ می‌دهد، دانستن و آگاهی از سرزمین و جغرافیایی که حادثه در آن رخ داده، در فهم و تبیین بهتر آن حادثه، مفید و راهگشاست. برای نمونه، اطلاع از جغرافیای شهر مدینه و محلی که رسول خدا ﷺ برای مسجد خویش انتخاب کرد، نشان می‌دهد این انتخاب، گزینشی کاملاً آگاهانه و حساب شده بوده است؛ زیرا رسول خدا ﷺ مکانی را برای استقرار خویش انتخاب کرد که به لحاظ جغرافیایی دارای مرکزیت بود و بر اماکن دیگر اشراف داشت.

۲-۲. نقد گزارش‌های تاریخی

تاریخ‌نویسان در نقادی‌های خود معمولاً از جغرافیا بهره گرفته و پاره‌ای از اخبار را بر اساس داده‌های جغرافیایی رد کرده‌اند. اگر پیمودن فاصله میان دو مکان، به زمان معینی نیاز داشته باشد، گزارشی که طی شدن این مسافت را در زمان کمتری گزارش می‌کند نادرست است؛ چنان‌که برخی، گزارش بازگشت اسرای اهل بیت (ع) را در اولین اربعین سیدالشهدا (ع) به کربلا، با توجه به همین عامل جغرافیایی و در نظر گرفتن مسافت، قابل قبول ندانسته‌اند (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۹۸، ص ۳۳۴ و قمی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۰۱۳). همچنین در متون تاریخی، از اقامت مسلم بن عقیل پس از ورود به کوفه در خانه مختار ثقفی گزارش داده‌اند؛ درحالی‌که با بررسی موقعیت جغرافیایی خانه مختار و فاصله آن از ورودی شهر کوفه و همچنین نزدیکی به دارالاماره، این گزارش بعید به نظر می‌رسد (ر.ک: قاضی‌خانی، ۱۳۹۹، ص ۳۹).

۲-۳. راستی‌آزمایی تحلیل‌ها با جغرافیا

گاه با دانستن اطلاعات جغرافیایی، تحلیل‌های نادرست تصحیح می‌شوند. مثلاً این موضوع که شعب ابی طالب، در کنار کعبه و داخل مکه است (ر.ک: قاضی‌عسکر، ۱۳۷۲، ص ۱۴۷) نه بیرون آن، برخی تحلیل‌های اشتباه مبنی بر بیرون راندن بنی‌هاشم توسط قریش از مکه را اصلاح می‌کند و این اقدام را می‌توان از سوی خود بنی‌هاشم برای حفظ انسجام دانست، بدون اینکه از جغرافیای مکه رانده شده باشند.

۳. کتاب‌های جغرافیا و گونه‌های اطلاعات درباره ائمه علیهم‌السلام

منابع جغرافیایی، در محورهای ده‌گانه زیر اطلاعاتی را درباره ائمه علیهم‌السلام ارائه کرده‌اند. در شناسایی و گردآوری این اطلاعات، بر زندگی دوازده امام توجه شده و اطلاعات درباره ایشان، از منابع جغرافیایی، به‌ویژه منابع کهن استخراج و در ده محور ذیل دسته‌بندی شده است.

۳-۱. آشنایی با زادگاه و محل زندگی ائمه علیهم‌السلام

جغرافی نویسان، در وصف شهرها، از افراد و بزرگانی که خاستگاه و مولدشان شهر مورد وصف است یاد کرده‌اند. کتاب‌های مربوط به شهر مدینه، دارای چنین ویژگی هستند. چنان‌که در ذیل توصیف ابواء، از آن به عنوان محل ولادت امام کاظم علیه‌السلام یاد می‌کنند (شیروانی، بی‌تا، ص ۵۴۸) و در وصف سامراء، از تولد امام هادی علیه‌السلام در شهر مدینه و کوچ و استقرار ایشان در شهر سامراء به دستور خلیفه عباسی گزارش می‌شود (هروی، ۱۴۲۳، ص ۶۵). در وصف شهر سامراء، از اینکه این شهر محل تولد امام زمان علیه‌السلام است یاد می‌شود (همان). شهرها و اماکن دیگری همچون مکه و خانه کعبه به عنوان محل ولادت حضرت علی علیه‌السلام (قمی، ۱۳۸۵، ص ۴۸۱)، کوفه به عنوان محل کوچ و سکونت و خلافت آن حضرت (قمی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۴ و ابن طباطبای، ۱۳۷۲، ص ۵۰۵)، مدینه به عنوان محل زیست امام صادق علیه‌السلام (ذهبی، ۱۴۰۶، ص ۱۵۴) و سامراء به عنوان محل سکونت سه امام آخر، یعنی امام هادی علیه‌السلام، امام عسکری علیه‌السلام و امام زمان علیه‌السلام در منابع جغرافیایی آمده است (هروی، ۱۴۲۳، ص ۱۵۴).

در منابع تاریخی، برای حضرت زهرا علیها‌السلام و امیرالمومنین علیه‌السلام از چند خانه صحبت شده است؛ مانند خانه‌ای که در ابتدای ازدواج در آن ساکن بودند و خانه‌ای که از آن حارثه بن نعمان بود یا حجره‌ای که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در کنار حجره خود دستور داده بودند برای آنها ساخته شود. مسئله مهم در این موضوع این است که پس از رحلت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم حوادثی اتفاق افتاد و خانه حضرت زهرا علیها‌السلام هتک حرمت شد و مورخین در اینکه این خانه کدام یک از خانه‌ها بوده است اختلاف نظر دارند. طبسی در پژوهشی باتکیه بر منابع و اطلاعات جغرافیایی، مساحت و موقعیت خانه حضرت را بررسی کرده و با توجه به این داده‌ها معتقد است این خانه، همان خانه‌ای است که در کنار حجره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و همسرانش بوده و بعدها به بهانه

توسعه مسجد، جزء مسجد شده است (ر.ک: طبسی، ۱۳۸۰، ص ۱۰). این درحالی است که به نظر می‌رسد خانه هتک حرمت شده می‌بایست منزل اهدایی حارثه بن نعمان بوده باشد.

کتاب‌های جغرافیایی، به مناسبت که از خاستگاه و محل ولادت افراد یاد کرده‌اند، شرح حال مختصری نیز از ایشان ارائه نموده‌اند؛ به‌ویژه اگر محل درگذشتشان نیز در همان شهر بوده باشد. چنان‌که درباره امام هادی علیه السلام، کتاب متأثر الکبراء درباره تاریخ سامراء که به تاریخ ولادت و شهادت آن حضرت پرداخته و اطلاعات دیگری نیز درباره آن حضرت ارائه کرده است (محلانی، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴). کتاب‌هایی از این دست که به تاریخ شهرهایی همچون سامراء و کوفه پرداخته‌اند، اطلاعات مبسوط و مفصلی درباره ائمه مدفون در آن اختصاص داده‌اند.

۳-۲. آگاهی از بارگاه و مزار ائمه علیهم السلام و مختصات جغرافیایی آنها

منابع جغرافیایی، در معرفی شهرها، به اماکن مهم و تأثیرگذار، از جمله مزار و بارگاه ائمه علیهم السلام توجه ویژه‌ای داشته‌اند. بارگاه و مرقد اهل بیت علیهم السلام در شهرهای مدینه، کوفه، کربلا، بغداد، نوقان (توس) و سامراء، مورد توجه جغرافی‌نویسان قرار گرفته است و آنها گزارشی از وضعیت شهرهای مذکور در عصر خویش ارائه کرده‌اند. شهرهای یادشده که هرکدام در برهه‌ای از تاریخ، تأثیرگذار بوده‌اند، مورد توجه جغرافی‌نویسان هر دوره قرار گرفته است و در وصف بارگاه و مرقد اهل بیت علیهم السلام و سیر تحول و مسائل معماری و رخدادهای مربوط به بارگاه گزارش‌هایی ثبت کرده‌اند. برای نمونه، کتاب‌هایی همچون صورة الارض، المسالك و الممالك، الکتاب العزیزی و اکام المرجان چنین کرده‌اند و در وصف کوفه، به مرقد امام علی علیه السلام اشاره نموده و گزارشی از موقعیت، مختصات جغرافیایی، پیشینه، ویژگی‌های جغرافیایی و کارکرد آن ارائه کرده‌اند (اصطخری، ۱۹۲۷، ص ۸۲؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸، ج ۱، ص ۲۴۰؛ منجم، ۱۴۰۸، ص ۳۸ و مهلبی، ۲۰۰۶، ج ۲، ص ۶۸۵).

یکی از مسائل مورد اختلاف در تاریخ، بحث قبر و محل دفن حضرت زهرا علیها السلام است که همواره نظرات و اقوال مختلفی درباره آن مطرح شده است و مورخین با ادله و شواهد تاریخی و حدیثی در پی اثبات هرکدام از این اقوال بوده‌اند. برخی پژوهشگران در این راه، از منابع جغرافیایی غافل نشده‌اند و باتوجه به این دسته از منابع و بررسی موقعیت جغرافیایی خانه

حضرت و مسجد النبی و قبرستان بقیع، به اثبات نظریه دفن حضرت در خانه خود پرداخته و در واقع گزارش تاریخی دفن حضرت در خانه اش را با داده های جغرافیایی اثبات کرده اند. حسن عیسی حکیم در مقاله ای تحت عنوان «الرای المعقول فی تحدید قبر فاطمه الزهراء البتول» از این روش و داده های جغرافیایی، به ترجیح قول دفن حضرت در خانه اش معتقدند (حکیم، ۱۴۳۴، ص ۳۷۷). در بعضی از آثار نیز در معرفی کربلا، به مرقد و بارگاه امام حسین (علیه السلام) و محل شهادت آن حضرت اشاره کرده اند (ابن حوقل، ۱۹۳۸، ج ۱، ص ۲۴۳). در برخی منابع، سفرنامه ها و رحله ها به مدینه، از قبور مطهر امام حسن، امام سجاد، امام باقر و امام صادق (علیهم السلام) سخن گفته شده است (نجمی، ۱۳۸۶، ص ۸۷ و نجفی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۳۴۵) یا در ذیل معرفی شهر نوقان در خراسان، از حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) یاد کرده اند (اصطخری، ۱۹۲۷، ص ۲۵۷؛ مهلبی، ۲۰۰۶، ص ۱۵۵ و بروسوی، ۱۴۲۷، ص ۶۲۹) و ذیل عنوان شهر سامراء، بیشتر منابع جغرافیایی، از بارگاه امام هادی و امام حسن عسکری (علیهم السلام) یاد نموده اند که نمونه آن، معجم البلدان است (قمی، ۱۳۸۵، ص ۵۲۵؛ ابن طباطبا، ۱۳۷۲، ص ۴۷۸؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۳، ص ۱۷۸ و ابن عبدالحق بغدادی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۷۸).
گاه در ضمن یادکرد از مزار، به علت شهادت ائمه (علیهم السلام) نیز اشاره کرده اند. مثلاً در مورد علت شهادت حضرت علی (علیه السلام) گفته اند ضربتی که ابن ملجم در مسجد کوفه به سر ایشان وارد کرد باعث شهادت ایشان شد (هروی، ۱۴۲۳، ص ۶۹) یا امام حسن (علیه السلام) به دست همسرش، جعه دختر اشعث و به تحریک معاویه با زهر مسموم گردید (نجفی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۳۴۶) و علت شهادت امام رضا (علیه السلام) زهری بود که توسط مأمون به او داده شد (بیهقی، ۱۴۲۵، ص ۴۹). درباره امام هادی (علیه السلام) نیز گفته شده است که در ایام خلافت معتز، ایشان را زهر دادند و شهید کردند (قمی، ۱۳۸۵، ص ۵۲۷).

در برخی منابع، مختصات جغرافیایی مراقد ائمه (علیهم السلام) نیز مورد توجه بوده که برای نمونه، در باب مختصات جغرافیایی حرم امام هادی (علیه السلام) مطالبی ذکر شده است (براقی، ۱۳۸۱، ص ۵۴).

۳-۳. آشنایی با مکان های مرتبط و منسوب به ائمه (علیهم السلام)

در مناطق مختلف، بناهایی در انتساب با ائمه (علیهم السلام) دیده می شود که می توان از منابع جغرافیایی، اطلاعاتی در مورد چگونگی آن به دست آورد. برای مثال، درباره خانه امیرالمومنین

علی علیه السلام در شهر کوفه گفته شده که در مکانی نزدیک به مسجد بوده است که امام را در همین خانه غسل داده‌اند (ابن بطوطه، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۵۴). در مورد خانه امام صادق علیه السلام در مدینه گفته شده است در بافت قدیمی شهر بوده و در سمت جنوبی خانه ابویوب انصاری و در مجاورت خانه‌های بنی مالک بن نجار قرار داشته است که طی سال‌ها دست به دست گشته و تغییراتی کرده است. این خانه، از آن زید بن حارثه بن نعمان بوده که در حوالی ربع اول قرن دوم هجری، به ملکیت امام صادق علیه السلام درآمده است (نجفی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۲۶۱). «دار علی بن الحسین» و «دار جعفر بن محمد» از جمله اماکنی است که اکنون سنگفرش شده و میان در اصلی بقیع تا حرم رسول خدا صلی الله علیه و آله است (جعفریان، ۱۳۸۶، ص ۳۵۱ و سمهودی، ج ۲، ص ۲۴۶). قدمگاه‌ها از دیگر اماکن منسوب به ائمه علیهم السلام هستند که در کتاب‌های جغرافیایی از برخی از آنها یاد شده است. قدمگاه‌ها، اماکنی بودند که ائمه علیهم السلام بدانجا قدم نهاده و یا مدتی در آنجا ماندگار شده بودند. مکان‌هایی با عنوان «راس الحسین» که اماکن متعددی بدین نام خوانده شده، از همین نمونه است. کتاب‌های جغرافیایی، از مکان‌هایی با عنوان راس الحسین در مسجد حنانه در میان شهر نجف و کوفه (براقی، ۲۰۰۹، ص ۲۲۹)، در شهر دمشق (زوکاری، ۱۹۵۶، ص ۲۵ و بروسوی، ۱۴۲۷، ص ۲۳۱)، عسقلان و در شهر قاهره (ابراهیم، ۱۴۲۴، ص ۴۱) یاد کرده‌اند. از جمله مقام‌ها، مقام امام علی علیه السلام در ده شنجان در حماة حمص است که گفته شده حضرت در آنجا منزل کرده است (قاجار، ۱۳۶۴، ص ۱۸۱). سرداب محل غیبت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در شهر سامراء نیز از جمله مقام‌هایی است که منابع جغرافیایی از آن یاد کرده‌اند (ابن عبدالحق بغدادی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۶۸۵؛ ابن بطوطه، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۸۰ و حمیدی، ۱۳۸۱، ص ۳۶۳). یادکرد از این گونه مکان‌ها می‌تواند ما را در تحلیل و ارزیابی داده‌های تاریخی محل سکونت، سفرها و حوادث عصر ائمه که آنها در آن نقش آفرین بوده‌اند یاری کند.

۳-۴. آگاهی از محل‌های مسافرت و مهاجرت ائمه علیهم السلام

منابع جغرافیایی، از ساکنان شهرها و نیز بزرگان و دانشمندانی نام برده‌اند که بدان شهرها پا گذاشته و گذر نموده و شرح حالی از ایشان ارائه کرده‌اند. گاه حتی مسیر مهاجرت را هم بیان نموده‌اند. برای نمونه، مسیر مهاجرت امام رضا علیه السلام از مدینه به مرو را مشخص کرده و

شهرهایی که امام از آنها عبور نموده است، مانند بصره، شوشتر، یزد، نایین، نیشابور و... را ثبت کرده‌اند (ر.ک: عرفان منش، ۱۳۷۶، ص ۳۷). منابع جغرافیایی، از حضور ائمه (ع) در برخی از شهرها و اماکن به تبع جنگ یا فتوحات و مسافرت‌ها سخن گفته‌اند که دارای اهمیت است. برای نمونه، بلاذری در فتوح البلدان از حضور امام حسن و امام حسین (ع) در جریان فتح جرجان و طبرستان یاد می‌کند (بلاذری، ۱۳۳۷، ص ۴۶۸). تاریخ جرجان سهمی نیز چنین گزارشی را می‌آورد (سهمی، ۱۴۰۷، ص ۴۷) که البته با بررسی منابع دیگر و شرایط تاریخی و باورهای کلامی، حضور آنها در فتح جرجان و سایر فتوحات بعید به نظر می‌رسد.

۳-۵. آشنایی با آثار، ادعیه و زیارات برجای مانده از ائمه (ع)

متون جغرافیایی، در معرفی شهرها و توصیف آنها، از موزه‌ها و مکان‌های نگهداری آثار تاریخی و اماکنی که دارای قدمت تاریخی هستند و هویت آن شهر محسوب می‌شوند یاد می‌کنند که بخشی از این آثار تاریخی برجای مانده، مربوط و منسوب به ائمه (ع) است. به عنوان مثال، بر اساس منابع جغرافیایی، در مسجد عتیق شیراز، دارالمصاحفی وجود داشت که در آن، مصحف‌ها و جزوات بسیاری به خط اهل بیت (ع)، صحابه و تابعین گرد آمده بود که از جمله این مصاحف، مصحفی به خط شریف امیرالمومنین (ع)، امام حسن (ع)، امام حسین (ع)، امام سجاد (ع) و امام صادق (ع) بود (جنید شیرازی، ۱۳۶۴، ص ۳). در موزه آستان قدس رضوی، نمونه‌ای از یک صفحه قرآن بسیار نفیس منسوب به امام سجاد (ع) وجود دارد که با خط کوفی با شکل ساده اولیه خود به صورت زاویه دار نوشته شده است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۴۶۸). برخی از ادعیه و زیارات منقول و منسوب به ائمه (ع) که اکنون به دست ما رسیده است و ما از آنها استفاده می‌کنیم، در منابع جغرافیایی به آنها اشاره شده است؛ مانند صحیفه سجادیه (نجفی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۳۴۷) که از امام سجاد (ع) در قالب نیایش‌های آن حضرت به ما رسیده است. همچنین زیارت جامعه کبیره، زیارت غدیری و زیارتنامه امیرالمومنین و سایر ائمه (ع) (محلاتی، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۳۹۲ - ۴۰۰) و دعایی در تعقیب نماز صبح و مغرب و دعا‌های زمان خواب (همان، ۳۷۰) که از امام هادی (ع) نقل شده است.

۳-۶. آشنایی با اقدامات ائمه علیهم السلام در شهرها و تعاملات آنها با مردم

کتاب‌های جغرافیایی، از نقش افراد در حوادث و رخداد‌های شهر یاد کرده‌اند؛ به ویژه جنگ‌هایی که در شهرها رخ داده، مورد توجه بیشتر جغرافی‌نویسان قرار گرفته است. برای نمونه، حضور امام علی علیه السلام در مغازی عصر پیامبر صلی الله علیه و آله و برخی اقداماتی که در آن دوران انجام داد، در کتاب‌های جغرافیایی اشاره شده است (بلاذری، ۱۳۳۷، ص ۵۰). همچنین جنگ‌های آن حضرت در شهرهای بصره، نهروان و صفین در دوران خلافتشان، در منابع جغرافیایی مربوط به این شهرها مورد بررسی قرار گرفته و از عملکرد و اقدامات حضرت در آن شرایط سخن به میان آمده است (قزوینی، ۱۱۹۷، ص ۲۱۴).

یکی دیگر از مسائل مورد توجه در زندگی ائمه علیهم السلام، شیوه برخورد آنها با مردم بوده است که امری حائز اهمیت به شمار می‌رود؛ چراکه مردم، ائمه علیهم السلام را الگوی خود می‌دانستند. در منابع جغرافیایی، در جریان سفر امام رضا علیه السلام به مرو، از شیوه برخورد امام با دعبل خزاعی سخن گفته شده است که با سرودن شعر در ستایش اهل بیت علیهم السلام، از امام، لباس آن حضرت را به عنوان تبرک طلب می‌کند تا آن را کفن خود قرار دهد و امام خواسته او را اجابت می‌نماید (ابن عدیم، بی‌تا، ج ۷، ص ۳۵۰۴) و پاداش مادی نیز به او می‌دهد. در جای دیگر، برخورد امام سجاد علیه السلام و فرزدق را به تصویر می‌کشد؛ زمانی که در دفاع و معرفی امام شعر می‌سراید و همین موضوع، بهانه‌ای برای حبس او می‌گردد و امام نیز کار او را جبران می‌کند (ابن فهد، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۱۴۳).

۳-۷. آگاهی از روایات اهل بیت علیهم السلام درباره شهرها

جغرافی‌نویسان، در یاد از شهرها، سخنان بزرگان درباره جایگاه شهرها را ثبت کرده و این موارد را در طلیعه اطلاعات مربوط به شهر درج نموده‌اند. درباره شهرهایی مانند کوفه، قم، مکه، مدینه و برخی مساجد این شهرها، روایاتی از اهل بیت علیهم السلام در دست است. برای نمونه، روایتی از امام هادی علیه السلام به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله در مورد فضیلت شهر قم آمده است (قمی، ۱۳۸۵، ص ۱۴۴). همچنین از امام رضا علیه السلام درباره این شهر روایت نقل شده است (همان، ص ۱۰۶). در باب فضیلت مسجد کوفه و سهله نیز روایات فراوانی از ائمه علیهم السلام نقل گردیده است (یعقوبی، ۱۳۵۶، ص ۲۱۰).

۳-۸. شناخت اعتقادات مردم سرزمین‌های مختلف نسبت به ائمه (علیهم السلام)

یکی از مسائل مطرح شده در منابع جغرافیایی، بررسی باورهای مردم و مذاهب رایج در شهرهاست، و یکی از این باورها، اعتقاد آنها نسبت به ائمه (علیهم السلام) و اهل بیت (علیهم السلام) است. مردمان برخی سرزمین‌ها، مناسبات شایسته‌ای با اهل بیت (علیهم السلام) داشتند و برخی هم مخالف اهل بیت و پیروان ایشان بوده‌اند که منابع جغرافیایی به این موارد پرداخته‌اند. برای نمونه، در مورد شهر حمص گفته شده است که مردم آن سامان، نسبت به حضرت علی و اولاد ایشان (علیهم السلام) دشمنی داشته‌اند، سپس تغییر موضع دادند و در محبت امام علی (علیه السلام) به غلو کشیده شدند (قزوینی، ۱۹۷، ص ۱۸۵). درباره اهالی سیستان گفته شده است که در زمان بنی امیه، چون حکم به لعن علی (علیه السلام) شد، از این کار امتناع کردند و هیچ‌گاه مرتکب این کار نشدند (همان، ص ۲۰۲). در سرزمین بغراج، قومی بودند که اعتقاد به پادشاهی زید بن علی و خدایی علی بن ابی طالب (علیهم السلام) برای عرب داشتند و کسی را جز از نسل علی (علیه السلام) به عنوان پادشاه نمی پذیرفتند (همان، ص ۵۸۰). برخی قبایل حضرموت نیز طبق احکام علی (علیه السلام) و فاطمه (علیه السلام) حکم می کردند و حکم را فقط از آن خدا و رسولش می دانستند (منجم، ۱۴۰۸، ص ۵۳). دانستن این گونه اطلاعات از پیشینه شهرها و ارتباطشان با اهل بیت (علیهم السلام) می تواند ریشه برخی گرایش های بعدی این جوامع را نشان دهند و منشأ برخی رفتارها را روشن سازند.

۳-۹. آشنایی با احکام شرعی بیان شده توسط ائمه (علیهم السلام) درباره شهرها و سرزمین‌ها و بیان فلسفه احکام

منابع جغرافیایی در باب حکم برخی از شهرها و نیز انواع مالیاتی که از سرزمین‌ها گرفته می شود، سخنانی را از ائمه (علیهم السلام) نقل کرده اند. از باب نمونه، کتاب الخراج که در رده بندی کتاب های جغرافیایی قرار می گیرد، احکامی را درباره تقسیم فیء از امام علی (علیه السلام) نقل می کند و می نویسد با نظر آن حضرت، اختلافاتی که پس از فتوحات درباره سرزمین های مفتوح العنوه پیش آمد، حل و فصل گردید (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰، ص ۲۰۶). در زمان امیرالمومنین (علیه السلام) خراج سرزمین هایی که با آب فرات آبیاری می شد توسط حضرت به تفکیک بیان گردید؛ به گونه ای که خراج زراعت های پرمحصول یا کم محصول باهم متفاوت بود و یا خراج جو و گندم فرق

می‌کرد (بلاذری، ۱۳۳۷، ص ۲۶۶). در جایی دیگر، فلسفه طواف بیان می‌شود (قزوینی، ۱۱۹۷، ص ۱۶۲). این اطلاعات، گاه موید داده‌های تاریخی و در مواردی مبین آنها هستند.

۳-۱۰. آشنایی با اصحاب و وکلای ائمه

منابع جغرافیایی هنگامی که از افراد یاد می‌کنند، به گرایش‌های فکری و روابط ایشان نیز اشاره می‌نمایند. در مورد اصحاب و یاران ائمه نیز چنین شده و ارتباط ایشان با ائمه بیان گردیده است. برای نمونه، منابع جغرافیایی، جابر بن حیان را از شاگردان امام صادق (امینی، ۱۴۲۸، ص ۱۷۱ و دخیل سلیمان، ۱۴۲۳، ص ۱۷۵) و نصر بن خدام قمی و مصقله بن اسحاق قمی اشعری را به عنوان اصحاب امام هادی (ناصرالشریعه، ۱۳۸۳، ص ۳۱۷-۳۱۸) و به وکالت ایوب بن نوح نخعی از سوی امام هادی (امام عسکری اشاره نموده‌اند (براقی، ۱۳۸۱، ص ۵۱۴). همچنین محمد بن ریان بن صلت اشعری قمی را از ثقات و اصحاب امام هادی دانسته (ناصرالشریعه، ۱۳۸۳، ص ۳۰۶) و از حسین بن روح نوبختی، به عنوان نائب خاص امام عصر (عجل الله تعالی فرجه) سخن گفته‌اند (قمی، ۱۳۸۵، ص ۲۸۴). همچنین در این کتاب‌ها، به روابط ائمه با حامیان و پیروان خویش، به تبع پرداختن به اطلاعات مناطق و شهرها و انسان‌های مهم و تأثیرگذار آن مناطق پرداخته شده است.

نتیجه‌گیری

منابع جغرافیایی به عنوان یکی از انواع منابع مکتوب، حاوی اطلاعات ارزشمندی در باب جغرافیا و تاریخ هستند که در تحلیل، تبیین و ارزیابی گزارش‌های تاریخی، نقش ویژه‌ای دارند. بخشی از داده‌های منابع جغرافیایی، در مورد حضرات معصومین است و بدین جهت مراجعه به منابع جغرافیایی در بررسی تحولات و رخداد‌های گوناگون، از جمله تحولات مربوط به زندگانی و سیره معصومین پرفایده و گاه ضروری به نظر می‌رسد. در این پژوهش، با گردآوری برخی از آگاهی‌های مربوط به معصومین در این منابع ورده‌بندی آنها در محورهای ده‌گانه تلاش شد اهمیت و کاربرد منابع جغرافیایی در بررسی زندگانی معصومین نشان داده شود. منابع جغرافیایی، حاوی اطلاعاتی درباره زادگاه، مدفن و

مسکن اهل بیت علیهم السلام، حامیان و هواداران آنها، اعتقادات مردم نسبت به آنها، آثار برجای مانده از آنها و بارگاهشان و اقدامات و دیدگاه آنها درباره سرزمین هاست؛ به گونه ای که هر کدام به نحوی با مکان و جغرافیا ارتباط یافته اند. تطبیق و تحلیل داده های منابع تاریخی با استفاده از داده های منابع جغرافیایی می تواند موضوع مناسبی برای ادامه و تکمیل این پژوهش باشد.

فهرست منابع

۱. ابراهیم، محمد زکی (۱۴۲۴ق)، مراقد اهل بیت فی القاهرة، تحقیق: حسن یوسف اسنوی، قایتبای: مؤسسه احیاء التراث الصوفی.
۲. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۴۱۷ق)، رحله ابن بطوطه، تحقیق: عبدالهادی تازی، ریاض: آکادمیه المملکه المغربیه.
۳. ابن حوقل، محمد (۱۹۳۸م)، صوره الارض، بیروت: دار صادر.
۴. ابن طباطبا، ابراهیم بن ناصر (۱۳۷۲ش)، مهاجران آل ابوطالب، ترجمه: محمدرضا عطایی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۵. ابن عبدالحق بغدادی، صفی الدین عبدالمومن (۱۴۱۲ق)، مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنه والبقاغ، ترجمه: علی محمد بجاوی، بیروت: دار الجیل.
۶. ابن عدیم، عمر بن احمد (بی تا)، بغیه الطلب، تصحیح: سهیل ذکار، بیروت: دار الفکر.
۷. ابن فهد، عمر بن محمد (۱۴۰۳ق)، اتحاف الوری باخبار ام القری، تصحیح: محمد شلتوت فهیم، مکه: جامعه ام القری.
۸. اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۹۲۷م)، المسالک و الممالک، ترجمه: ابوزید احمد بن سهل، بیروت: دار صادر.
۹. امینی، محمد امین (۱۴۲۸ق)، بقیع الغرقد، تهران: مشعر.
۱۰. براقی، حسین (۱۳۸۱ش)، تاریخ کوفه، ترجمه: سعید راد رحیمی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۱. — (۲۰۰۹م)، تاریخ نجف، تصحیح: کامل سلمان جبوری، بیروت: دار المورخ العربی.
۱۲. بروسوی، محمد بن علی (۱۴۲۷ق)، اوضح المسالک الی معرفه البلدان و الممالک، تصحیح: مهدی عبدالرواضیه، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
۱۳. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۳۷ش)، فتوح البلدان، ترجمه: محمد توکل، تهران: نشر نقره.
۱۴. بی آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۸۰ش)، باستان شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآنی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۵. بیهقی، علی بن زید (۱۴۲۵ق)، تاریخ بیهق، دمشق: دار اقرار للطباعه والنشر والتوزیع.
۱۶. تنشر گوستاولو، فرانتس (۱۳۷۵ش)، تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی، ترجمه: محمد حسین گنجی، تهران: دائره المعارف اسلامی.
۱۷. جعفریان، رسول (۱۳۸۶ش)، آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران: مشعر.
۱۸. جنید شیرازی، جنید بن محمود (۱۳۶۴ش)، تذکره هزار مزار، ترجمه: عبدالوهاب نورانی، تهران: وصال.
۱۹. حکیم، حسن عیسی (۱۴۳۴ق)، «الرای المعقول فی تحدید قبر فاطمه الزهرا البتول»، الکیه الاسلامیه الجامعه، شماره ۲۰، ص ۳۷۷-۳۸۹.
۲۰. حمیدی، جعفر (۱۳۸۱ش)، تاریخ اورشلیم، تهران: امیر کبیر.
۲۱. دخیل، سلیمان (۱۴۲۳ق)، الفوز بالمراد فی تاریخ بغداد، تصحیح: محمد غرب و محمد زینهم، قاهره: دار الافاق العربیه.

۲۲. ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۶ ق)، الامصار ذوات الآثار، بیروت: دار البشائر.
۲۳. زوکاری، محمود بن محمد (۱۹۵۶ م)، الزیارات، تحقیق: صلاح الدین منجد، دمشق: مطبوعات المجمع العلمی العربی.
۲۴. سمهودی، علی بن احمد (۲۰۰۶ م)، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۲۵. سهمی، حمزه بن یوسف (۱۴۰۷ ق)، تاریخ جرجان، بیروت: عالم الکتب.
۲۶. شیروانی، زین العابدین بن اسکندر (بی تا)، بستان السیاحه، تهران: سنایی.
۲۷. طبسی، محمد جواد (۱۳۸۰)، «گزارشی از خانه حضرت زهرا (ع)»، مبلغان، ش ۱۹، ص ۱۰-۱۷.
۲۸. عرفان منش، جلیل (۱۳۷۶ ش)، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا از مدینه تا مرو، مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۹. قاجار، محمد میرزا (۱۳۶۴ ش)، سفرنامه سیف الدوله، تهران: نشر نی.
۳۰. قاضی خانی، حسین (۱۳۹۹ ش)، «کاوشی در نخستین محل سکونت مسلم بن عقیل»، تاریخ اسلام، ش ۸۱، بهار، ص ۳۹-۶۶.
۳۱. قاضی عسکر، علی (۱۳۷۲ ش)، «تحقیقی پیرامون شعب ابی طالب»، میقات حج، ش ۳، ص ۱۴۷-۱۷۲.
۳۲. قزوینی، زکریا بن محمد (۱۹۹۸)، آثار البلاد و اخبار العباد، بیروت: دار صادر.
۳۳. قمی، حسن بن محمد (۱۳۸۵ ش)، تاریخ قم، تصحیح: محمد انصاری، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۳۴. قمی، شیخ عباس (۱۳۷۹ ق)، منتهی الامال، قم: دلیل ما.
۳۵. کاتب بغدادی، قدامه بن جعفر (۱۳۷۰ ش)، الخراج، ترجمه: حسین قره چانلو، تهران: البرز.
۳۶. مجلسی، محمد باقر (۱۳۶۳ ش)، بحار الانوار، تهران: اسلامیه.
۳۷. محلاتی، ذبیح الله (۱۳۸۴ ش)، مآثر الکبراء تاریخ سامراء، قم: المکتبه الحیدریه.
۳۸. منجم، اسحاق بن حسین (۱۴۰۸ ق)، آکام المرجان، ترجمه: سعد فهمی، بیروت: عالم الکتب.
۳۹. مهلبی، حسن بن احمد (۲۰۰۶ م)، الکتاب العزیزى او المسالک والممالک، تصحیح: تیسیر خلف، دمشق: التکوین
۴۰. ناصر الشریعه، محمد حسین (۱۳۸۳ ش)، تاریخ قم یا حریم مطهر بانوی عالیقدر، تصحیح: علی دوانی، تهران: رهنمون.
۴۱. نجفی، محمد باقر (۱۳۶۴ ش)، مدینه شناسی، تهران: شرکت قلم.
۴۲. نجمی، محمد صادق (۱۳۸۶ ش)، تاریخ حرم ائمه بقیع، تهران: مشعر.
۴۳. هروی، علی بن ابوبکر (۱۴۲۳ ق)، الاشارات الی معرفه الزیارات، تصحیح: علی عمر، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیّه.
۴۴. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵ م)، معجم البلدان، بیروت: دار صادر.
۴۵. یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۵۶ ش)، البلدان، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی